

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science

Volume 6 Issue 1, p. 823-838, January 2013

**MİKENLER VE HİTİTLERİN BATI ANADOLU
COĞRAFYASINA OLAN İLGİLERİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME**

**AN ASSESSMENT OF THE MYCENAEANS AND HITTITES' INTEREST IN
THE GEOGRAPHY OF WEST ANATOLIA**

Uzm. Barış GÜR

Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Müzecilik Bölümü

Abstract

Although there are similar reasons, behind the Myceneans and Hittites' interest in Western Anatolia. Their relationships are examined, the results are reflected in different. Despite the fact that Hittites dominated the region with military expeditions in certain periods. If we exclude casemate walls in Miletos and the findings may be Hittite origin, it is not possible to say that there is a strong cultural sense of Hittite. Since the LH II phase Mycenaean pottery produced locally in Western Anatolia, presence of Mycenaean pottery in pithos graves that representing the local tradition is phenomenon, it can be interpreted as emulation of local people to Mycenaean culture and adopting it.

Of course trade is great importance of the adoption of Mycenaean burial customs by locals. Instead of Hittite traders while visiting Hittite army in Western Anatolia, on the other hand Mycenaean traders have learned with the Minoans to establish commercial relations with the coastal cities of Western Anatolia, as a result of these

relationships, they introduced cultural characteristics of mainland Greece to local community. Confidence that the first condition for trade providing by Mycenaeans for locals, it should be relations continued and local people accommodate Mycenaean culture and accepted it in local elements.

Key Words: The Late Bronze Age, West Anatolia, Mycenaeans, Hittites.

Öz

Hititler ve Mikenlerin Batı Anadolu'ya olan ilgilerinin altında benzer sebepler yatmasına rağmen ilişkileri irdelendiğinde sonuçların farklı olarak yansıdığı görülmektedir. Hititler gerçekleştirdikleri seferlerle bölgeye askeri bakımdan belli dönemler içerisinde hakim olmalarına karşın, Miletos'taki kazamatlı sur duvarı ve bazı Hitit kökenli olabileceği belirtilen buluntuları hariç tutarsak kültürel anlamda güçlü bir Hitit varlığından söz etmek mümkün gözükmemektedir. Miken seramiğinin ise GH II evresinden beri Batı Anadolu'da yerel olarak üretildiği, yerel geleneği temsil eden pithos mezarlar içerisinde Miken seramiğinin ele geçtiğinin görülmesi ise yerel halkın Miken kültürünü benimsemesi ve bu kültüre öykünmesi olarak yorumlanabilecek bir olgudur.

Yereller tarafından Miken gömü geleneklerinin benimsenmesinde kuşkusuz ticaretin önemi büyüktür. Batı Anadolu'yu Hitit tüccarları yerine Hitit ordusu ziyaret ederken diğer taraftan Miken tüccarları, Minoslular'dan kazanmış oldukları edinimler ile Batı Anadolu kıyı kentleri ile ticari ilişkiler kurmakta ve bu ilişkilerin sonucunda da Kıta Yunanistan'daki kültürel özelliklerini yerel halka tanıtmaktaydılar. Ticaretin birinci koşulu olan güvenin Miken tüccarları tarafından Batı Anadolu'lular'a aşılmasının devamında karşılıklı olarak ilişkiler sürmüş ve böylece ticaret ile bölgeye gelen Miken kültürü kanıksanmış ve yerel unsurlar içerisinde de kabul görmüş olmalıydı. Mikenler Batı Anadolu'nun yer altı ve yer üstü kaynaklarını hedef alarak Kıta Yunanistan'daki krallıkları için kullanma amacı güderlerken dahi yerel halkla ve yöneticilerle düşmanca ilişkiye girmedikleri, Hititlere göre daha barışça bir politika yürüttükleri anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Tunç Çağı, Batı Anadolu, Mikenler, Hititler, İş Gücü.

Giriş:

Boğazköy arşivi Hititlerin M.Ö. 17. yüzyılın ortalarından itibaren Batı Anadolu ile ilgilendiği bilgisini verirken, Mikenlerin de arkeolojik bulgular yoluyla M.Ö. 15. yüzyılın ortaları ile Batı Anadolu'daki etkinliklerine başladığı anlaşılmaktadır. Öncelikli olarak her iki devletin Batı Anadolu'ya olan ilgilerinin nedenleri ve amaçları irdelenip farklılıkları ele alınırken söz konusu farklılıkların Batı Anadolu kültürüne ne şekillerde yansıdığına sonuçları ele alınmaya çalışılacaktır.

Hititlerin Batı Anadolu etkinlikleri:

Hitit belgelerinde Batı Anadolu'ya ilişkin en eski gönderme I. Hattuşili dönemine (M.Ö. 1650-1620) aittir. Hitit kralı Arzawa'ya karşı yürüdüğünü ve ondan sığır ve koyun aldığını belirtmektedir. (Bryce, 1998: 74) Hitit kralının sözünü ettiği ganimetlere bakılırsa Batı Anadolu'ya karşı sınırlı güçle bir sefer düzenlendiği ve hedefin kıyı bölgelere ulaşma amacı gütmeyen iç bölgeler ile sınırlı bir yağmacılık faaliyeti (Ünal, 2003: 5) ile açıklamak mümkündür. Saray kroniklerinden bir metin içerisinde ise (KBo III 34) Arzawa ülkesindeki Hurma kentinde Nunnu isimli bir kişinin yaptığı olumsuz işlerden söz edilirken bu kişinin Hitit tarafından görevlendirilmiş yerel bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır. (Ünal, 2003: 6; Bryce, 1998: 74, dn. 56; Bryce, 2010: 57)

Hititlerin Batı Anadolu topraklarına gerçekleştirmiş olduğu en erken askeri seferlerin Tuthaliya döneminde yapıldığı bilinmektedir. Tuthaliya, yıllıklarında kendi ülkesine karşı kurulan ve 22 ayrı Batı Anadolu kent devletinin birleşmesinden oluşan Assuwa Konfederasyonu'ndan söz etmektedir. (Bryce, 2010: 58-59) Seferin sonucu Hititlerin zaferi ile sonuçlanmış ve birlik dağılmıştır. Hititlerin Batı Anadolu'ya gerçekleştirmiş olduğu söz konusu seferlerin bir diğer kanıtını Boğazköy'de ele geçen bir kılıç üzerindeki Akadça yazıt vermektedir.

"Büyük kral Duthaliya, Assuwa ülkesini paramparça ettiğinde,

bu kılıçları efendisi olan Fırtına Tanrısı'na adadı." (Cline, 1994: 73; Ünal, 2003: 15)

II. Murşili dönemine bakıldığında ise büyük kral saltanatının ilk iki yılında kuzeydoğu'daki Kaşka tehditi ile uğraştıktan sonra yönünü Batı Anadolu'ya çevirmiştir. Kapsamlı Yıllıklarda, Hitit karşıtı bir isyana karşı Hitit kralının iki generali Gulla ve Mala-ziti'yi göndererek Millawanda kentini yerle bir ettirdiği anlaşılmaktadır. (Güterbock, 1983: 135; Bryce, 1989: 6; Niemeier, 1998: 38) Olayların devamı yine On yıl ve Kapsamlı Yıllıklar ile takip edilebilmektedir. Murşili'nin Uhhaziti tarafından küçümsenmesi ve mültecilerin bir türlü iade edilmemesi karşısında Hitit kralı son sözünü söylemiştir:

"Sana gelmiş olan tebaalarımın iadesini istediğim zaman, bana onları geri vermedin. Bana bir çocuk gibi davrandın, beni aşağıladın. Şimdi, savaşalım ve Fırtına-tanrı, Tanrım, ihtilafımızı çözecektir!" (Bryce, 2010: 67)

II. Murşili'nin tahta çıkışının 3. yılında gerçekleşen Arzava seferi, Batı Anadolu'nun siyasi coğrafyasının yeniden şekillenmesi ve güçler dengesinin el değiştirmesi bakımından oldukça önemlidir. On Yıl Yıllıklarında Hitit ordusunun Arzava üzerine yürürken gökyüzünden bir yıldırımın, ateş topunun Arzava Ülkesi'ni ve Apasa'yı vurduğu ve hatta Uhhaziti'nin bu yüzden hastalandığı belirtilmektedir. (Ünal, 2003: 28-29) Uhhaziti'nin hastalığı sebebiyle komutayı

devralan Piyama-Kurunta Walma'daki Astarpa Nehri üzerinde Hitit ordusu ile karşılaşmış ancak Hitit metnine göre Fırtına Tanrısı'nın yanı sıra tüm tanrılar Murşili'nin yanında olduğundan, onların yardımıyla Piyama-Kurunta'yı yenmiştir. (Bryce, 1998: 194; 2010: 67; Niemeier, 1999: 151; Ünal, 2003: 31)

"Uhhaziti'nin oğlu Piyama-Kurunta'yı piyadeleri ve savaş arabalarıyla yendim ve onları yok ettim. Onun peşine düştüm ve Arzawa bölgesini geçip Uhhaziti'nin şehri Apasa'ya girdim. Uhhaziti bana direnç göstermeyerek kaçtı. Denizın karşısındaki adalara gitti. Ve orada kaldı." (Beckman et al. 2011: 15)

Uhhaziti ile beraber kaçamayanların ise sarp Arınanda Dağı'nın zirvesine ve Puranda kentine sığındıkları bilinmektedir. Sığınmacılar arasında Lukka kentleri Attarimma, Suruda ve Hursanassa'dan kaçan Hitit tebası da bulunmaktadır. (Ünal, 2003: 31) Fakat belgeden Murşili'nin Arınanda Dağı'nı kuşatarak sığınmacıları aç ve susuz bırakarak teslim olmalarını sağladığı anlaşılmaktadır. (Bryce, 1998: 194-195; 2010: 67)

"açlık ve susuzluk ağır basınca, onlar aşağı indiler ve ayaklarıma kapandılar: Efendimiz bizi yoketme. Efendimiz bizi hizmetine kabul et ve bizi Hattuşa'ya götür." (Beckman et al. 2011: 36-37)

Murşili'nin kışın bastırmasından dolayı kaçakların yerleştiği yer olan Puranda'yı ise ele geçirecek zaman kalmamıştı. Bunun üzerine II. Murşili ordusunu Astarpa nehrine doğru çekti ve orada kamp kurdu. Bir sonraki yıl ise tekrar Arzawa'ya dönerek Puranda'yı kuşattı ve kenti ele geçirdi ve halkını da esir alarak ülkesine götürdü. (Bryce, 1998: 195; Ünal, 2003: 34-35)

IV. Tuthaliya zamanında ise Seha Nehri Ülkesi tarafından çıkartılan bir isyanın bastırıldığı, Seha Nehri Ülkesi Kralı Tarhunaradu ve ailesinin yanı sıra 500 at takımı ve birçok tutsağın Hatti'ye gönderildiği bilinmektedir. (Mountjoy, 1998: 48; Bryce, 2010: 82; Beckman et al. 2011: 155) Yazıcısı ve gönderildiği kişi metinden belli olmayan ancak IV. Tuthaliya tarafından Mira kralı Tarkasnawa'ya gönderildiği önerilen (Bryce, 1998: 308; Hawkins, 1998: 19; 2010: 83) Milawata Mektubu'na göre ise Millawanda'nın Hitit'in vasalı bir prens tarafından yönetildiği düşünülmektedir. (Houwink Ten Cate, 1973: 151; Bryce, 1989: 15-16)

Mikenlerin Batı Anadolu etkinlikleri:

Batı Anadolu'daki Miken etkinlikleri kendisini GH II'den IIIC erken evreye tarihlenen seramik, tholos ve oda mezarlar ve çeşitli gömü hediyeleri ile göstermektedir. Miken buluntularının Batı Anadolu kıyıları ve iç kesimleri boyunca birçok yerleşimde ele geçtiği görülmektedir. Mikenlerin Batı Anadolu'ya olan ilgilerini değerlendirirken ticari nedenlerde daha detaylı değineceğimiz üzere kuzeyde Troya'dan Batı Anadolu kıyıları boyunca güneye doğru Panaztepe, Liman

Tepe, Baklatepe, Ephesos-Ayasuluk, Miletos, Iasos, ve Müsgebi gibi yerleşimlerde Miken seramiğinin yanı sıra Miken kökenli mezarlar ile de karşılaşmaktadır.

Batı Anadolu'da ele geçen arkeolojik bulgular dışında, Hitit belgelerinde Batı Anadolu ile temas içerisinde bulunduğu anlaşılan Ahhiyawa Ülkesi yolu ile Mikenlerin yazılı olarak Batı Anadolu'daki faaliyetleri hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır. Örneğin M.Ö. 1400'e tarihlenen "Madduwatta'nın Suçlaması" metninde Ahhiyalı Attarissiyas adlı bir kişinin askeri bir güce sahip olduğundan ve Batı Anadolu'da Hitit kuvvetleri savaştığından söz edilmektedir. (Güterbock, 1983: 133-134)

II. Murşili döneminde ise Ahhiyawa'nın Batı Anadolu'nun siyasi coğrafyası üzerinde etkin olduğu görülmektedir. Arzawa ve Millawanda kentinin Ahhiyawa'nın yanında yer alarak bir isyan çıkardıkları, Murşili'nin Apasa'ya girince ise Arzawa kralı Uhhaziti ve oğullarının Ahhiyawa toprakları olduğu düşünülen denizin karşısındaki adalara kaçtığı belirtilmektedir. (Güterbock, 1983: 135; Beckman *et al.* 2011: 15)

Yaklaşık M.Ö. 1250 yılında ise Batı Anadolu'yu yerel bir aristokrat olan Piyamaradus'un bölgede Hitit devletine karşı faaliyetler içerisinde bulunduğu ve Millawanda kentini de söz konusu faaliyetlerinde bir üs olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Ahhiyawa kontrolündeki kent bu dönemde Atpa adındaki bir yerel yönetici tarafından yönetilmekteydi ve bu kişi aynı zamanda Piyamaradus'un da damadıydı. (Bryce, 1989: 10)

Batı Anadolu'da Ahhiyawa kontrolünde bir kent olduğu anlaşılan Millawanda ile ilişkilendirilen (Huxley, 1960: 13-15; Hawkins, 1998: 26) Miletos'ta da arkeolojik bakımdan yoğun Miken etkisi ile karşılaşmaktadır. Milet V yapı katında GH IIIA1-2 dönemine tarihlenen Miken seramiğinin yanı sıra oldukça yüksek sayıda boyasız Miken mutfak kapları ve iki adet fırın açığa çıkartılmıştır. (Niemeier, 1998: 33; 2005: 203, Lev. XLIXb; 2007: 14) Miken varlığının büyük ölçüde hissedildiği katta Anadolu karakteri taşıyan form ve dekorasyona sahip kapların yüzde beşten daha az olduğu bildirilmektedir. (Niemeier, 1998: 33) Ege tipi mutfak kaplarının Miletos'a Kıta Yunanistan ve adalardan gelen yerleşimcileri temsil etmesi paralelinde, ele geçen phi tipi bir Miken figürünü üzerinde yapılan kil analizlerinin Argos kökenli olduğunu göstermesi dikkat çekicidir. (Niemeier, 1998: 33) Bu bir bakıma Miken dini ritüellerinin Miletos'ta da uygulanıyor olduğunun kanıtını sunmaktadır.¹

Milet VI yapı katında da yine çok sayıda Miken seramiği ve mufak kabı gün ışığına çıkarken, (Niemeier, 2007: 15) benzerleri GH IIIA2-IIIIB dönemine tarihlenen "Ada Tapınak" grubuna ait bir Miken mührü de yine Miken varlığına işaret ediyor

¹ Bu konuda bakınız. Mylonas, 1966: 114-116.

olmalıdır. (Niemeier, 2007: 15) Tüm bunlara ek olarak yerel üretim iki pithos parçası üzerine kazınmış işaretlerin Linear B yazısını temsil ediyor olması ihtimali (Schiering, 1979: 102-103; Niemeier, 1998: 37, Res. 13-14; 2007: 15) Miletos'un bir Miken yerleşimi olduğu gibi Batı Anadolu'da Hitit belgeleri ile tanıtıldığı üzere Ahhiyawa'ya bağlı bir merkez olduğu görüşünü de güçlendirmektedir. Ele geçen bir mimari form ise Kıta Yunanistan'daki Miken mimarisi ile özdeşleştirilebilir bir örnektir. Muhtemel bir koridoru anımsatan planı ile yapı Mikenlerin koridorlu evlerine benzemektedir. (Niemeier, 1998: 35-36, Fig. 12) Mycenae sitadelinin dışındaki Sphinx'in evi ve Yağ tüccarı'nın evi olarak bilinen yapılarda da gözlemlenen koridor, ev boyunca uzanmakta ve paralelinde odalar yer almaktadır. (Taylour, 1995: 98, Res. 85) Miletos'ta gün ışığına çıkartılmış söz konusu yapı Anadolu'da bilinen tek Miken konut yapısını temsil ediyor olmalıdır. Miken gömü geleneğine ait örnekler ise Değirmentepe'de karşımıza çıkmaktadır. GH IIIB-C evresine tarihlenen oda mezarlar seramik, takı, silah gibi birçok eşyayı barındırmaktadır. (Mountjoy, 2006: 114; Niemeier, 1998: 33-34)

Hititlerin Batı Anadolu'ya olan ilgileri:

Hititlerin Batı Anadolu'ya olan ilgilerini iki madde içerisinde değerlendirebiliriz. Hititlerin, batı ve güneybatı sınırlarını kontrol altında tutmak ve Batı Anadolu'daki isyanları bastırarak Hitit gücünü vurgulama amaçlı seferler düzenledikleri görülmektedir. Ancak Batı Anadolu'ya gerçekleştirilen askeri seferlerin sonuçlarının Batı Anadolu'nun yer üstü kaynaklarını ilgilendirmesi ikinci maddenin irdelenmesini daha önemli kılmaktadır.

Batı Anadolu'nun yer üstü kaynakları: Yukarıda da belirtildiği gibi Arzawa'ya ilişkin en erken belge, I. Hattuşili'nin Batı Anadolu'ya gerçekleştirdiği seferde bölgenin yer üstü zenginliklerini hedef aldığını göstermektedir.

"Arzawa'ya karşı yürüdüm ve ondan sığır ve koyun aldım" (Bryce, 1998: 74)

II. Murşili'nin Arzawa seferinin hemen öncesinde ise komutanlarının Millawanda'ya saldırdığında kenti sivil tutsaklar, sığır ve koyunlar ile birlikte ele geçirdikleri belirtilmektedir. (Bryce, 1989: 6; 1998: 193; Beckman *et al.* 2011: 29) Assuwa Konfederasyonu'na karşı gerçekleştirilen askeri seferin sonucunda ise II. Tuthaliya 10.000 asker, 600 takım at ve savaş arabası sürücüsü, Assuwa ülkesinin ileri gelenleri dışında sığır, koyun ve savaş esirlerinden oluşan çok sayıda ganimetle birlikte Hatti ülkesine taşınmış ve onları zorla iskan ettirmiştir. (Ünal, 2003: 13; Niemeier, 1999: 145) Diğer tutsakların ise "Pazar Yerinin Fırtına Tanrısı" adına kurulmuş bir vakıfa köle olarak verildiği bildirilmektedir. (Ünal, 2003: 13) Hatta Batı Anadolu'dan Hatti ülkesine götürülen sivil tutsakların köleleştirilmesi sürecindeki durumlarının Hitit kanunları içerisinde tanımlandığı da görülmektedir. Hitit kanunlarında 19-23. maddeler içerisinde kölelerin Hatti ülkesinden Luwi ülkesine ya

da tam tersi olarak, kaçması kaçırılması durumlarındaki uygulanacak yaptırımlar ve cezalar belirtilmektedir. (Imparati, 1992: 45-49; Hoffner, 1997: 29-32)

II. Murşili ile Hapalla kralı Targasnalli arasındaki bir antlaşma metni içerisinde de iki ülke arasında barışı bozacak maddeler sayılırken, Arzawa ülkesinden alınan tutsaklara ve onların ikili ilişkilerdeki durumuna değinilmektedir.

“Ben Majestem, Arzawa ülkesini yendim. NAM.RA’ları alıp götürdüm. Ve onları köle yaptım. Eğer babamın alıp götürdüğü NAM.RA’lardan [bir kaçı], ister Arzawalı bir adam, [ister Hititli] bir adam kaçır ve senin ülkeneye gelirse [ve sen onu yakalamazsan] ve onu bana geri vermezsen ve [üstelik] onu benden [gizlersen], işte bak, (bu yüzden) sen tanrı yeminini [bozmuş olacaksın]” (Karauğuz, 2002: 118)

II. Murşili’nin Arzawa seferi sonucu Batı Anadolu’nun insan kaynaklarını da etkilemiş olan önemli bir askeri harekattır. Büyük kralın küçümsenmesi karşısında intikam amacı gütmeye dışında Batı Anadolu’nun yer altı kaynaklarının çeşitliliğinin de rol oynamış olması muhtemel seferin sonucu Batı Anadolu ve Arzawa halkları için tam bir yıkımdır. Hitit kayıtlarından Murşili’nin Arzawa nüfusundan en az 65.000 insanı Hitit anayurduna taşıdığı bilinmektedir. (Bryce 1998: 197; 2010: 69) Bu sayı içerisinden ise 16.000’inin Puranda’dan karşılandığı bilinmektedir. (Ünal, 2003: 34-35)

Puranda² ile ilişkilendirilen Bademgediği Tepe’de yapılan kazılarsa kentin Murşili tarafından tahrip edilmesinin ardından M.Ö. 12. yüzyılın başlarına kadar tekrar yerleşime uğramadığını göstermektedir. (Meriç, 2001: 232) Anlaşılan o dur ki, iki yüzyılı bulan bu ıssızlığın perde arkasında Hitit devletinin sistemli bir politikası yatmaktadır. Hititler, bölgedeki isyanları ve Arzawa ülkeleri ile Ahhiyawa arasındaki dirsek temasını önleyebilmek için Batı Anadolu’yu güçsüzleştirme ve baskı altına alma çabalarının yanında bölgeyi ıssızlaştırarak da ekonomik olarak çökertme yoluna gitmiştir.

Hitit ülkesinde her bağımsız hane, büyüklüğü ve sahip olduğu hayvanların sayısına göre saraya ait tarlalarda çalıştırılmak üzere haftada iki gün yetişkin insan ve sığır göndermek zorundaydı. (Yakar, 2007: 224) Bu önemliydi; Zira Hitit ülkesinin ayakta kalabilmesi tarımsal olarak kendi üretimine bağlıydı. (Bryce 2003: 88) Bu noktada Orta Anadolu’da nüfusun yerleşmediği bölgelerde tarımın yapılabilmesi de ancak başta Batı Anadolu olmak üzere komşu topraklardan getirilen esirlerin söz konusu yerlere iskanı ile çözülebiliyor olmalıydı. Hitit ülkesinde sivil tutsaklar (NAM.RA)³ için uygulanan zorunlu çalışma sistemi yoluyla saray ve tapınaklara ait

² Puranda kentinin lokalizasyonundaki farklı görüşler için; Yakar, 2007: 331; Ünal, 2003: 34; Akdeniz, 2006: 27.

³ Hitit belgelerinde sivil tutsaklar için kullanılan NAM.RA kelimesi için Sedat Alp, memleketinden uzaklaştırılmış ve başka bir yerde iskan edilmiş halkın kastedilmiş olduğunu belirtmektedir. Alp, 1949: 246.

toprakların hem işlenmesi hem de insan gücünün arttırılması hedeflenmekteydi. (Yakar, 2007: 224)

Mikenlerin Batı Anadolu'ya olan ilgileri:

Mikenlerin Batı Anadolu'ya olan ilgilerini temelde iki ana başlıkta değerlendirebiliriz.

Ticari nedenler: Miken etkinliklerine girişte de sözünü ettiğimiz gibi GH II evresine tarihlenen Miken seramiği Batı Anadolu'da Troya, (Mountjoy, 1997: 260; 1998: 34) Klazomenai-Liman Tepe, (Mee, 1978: 125; 1998: 137; Özgünel, 1983: 716) Miletos (Mountjoy, 1998: 34; Mee, 1998: 137) ve Iasos (Mee, 1978: 129) yerleşmelerinde ele geçmiştir. Batı Anadolu'da önceleri Doğu Akdeniz'le de yoğun ilişkiler içerisinde bulunan Minoslu tüccarlarca kurulan ticari bağlar, daha sonraları Mikenlerin lehine el değiştirmiş olmalıdır. GH IIIA2 evresinde Batı Anadolu'da Miken seramiğinin yayılımında büyük bir artış gözlemlenmektedir. Kuzeyden güneye Troya, (Mee, 1978: 146-147; 1998; Mountjoy, 1998, 1999: 253-293; Özgünel, 1983: 699-705; 1996) Beşiktepe, (Basedow, 2002: 469-470) Panaztepe, (Ersoy, 1988: 55-82; Günel, 1999: 130-136) Limantepe, (Özgünel, 2006: 594-601) Miletos, (Niemeier, 1998: 33; 2005: 202-203; 2007: 14) Efes Ayasuluk, (Gültekin-Baran, 1964: 122-133; Mee, 1978: 127; 1998: 138; Özgünel, 1983: 722) Iasos (Mee, 1998: 138; Benzi, 2005: 207 vd.) ve Müsgebi (Boysal, 1969; Mee, 1978: 137-142; Özgünel, 1983: 733; 1996) GH IIIA2 seramiğinin ele geçtiği başlıca yerleşimlerdir. GH IIIB evresinde ise yukarıda adı geçen yerleşimlere ek olarak Phokaia, (Özyiğit, 2005: 44) Bayraklı, (Cook, 1952: 104-105, Fig. 10; Mee, 1978: 142-143; Özgünel, 1983: 710) Çeşme-Bağlararası, (Aykurt, 2010: 1-63) Baklatepe, (Özkan-Erkanal, 1999: 14-16, Res. 11-12) Klaros, (Şahin vd. 2009: 251; Şahin, 2010: 154) Ephesos, (Bammer, 1990: Pl. XVa; Mountjoy, 1998: 36) Çine-Tepecik, (Günel, 2010: 25-49) Pilavtepe, (Benter, 2010: 345) Halikarnassos (Niemeier, 2005: 199) ve Düver (Mee, 1978: 126-127) gibi yerleşimlerde Miken seramiğinin ele geçtiği gözlemlenmektedir. İlk ilişkileri Argolis'ten gelen tüccarlara bağlamak mutlakken daha sonraları Miletos ve Troya'da çok erken dönemlerden itibaren ele geçen yerel Miken seramiğine (Mountjoy, 1997: 263; 1998: 34) dayanarak, Anadolu kıyılarından da ticari aktivitelerin yürütüldüğü düşünülebilir.

Yer altı ve Yer üstü Zenginlikleri: Batı Anadolu'nun yer altı ve yer üstü kaynaklarının çeşitliliği, topraklarının verimliliği engebeli bir coğrafya da yaşayan Mikenleri Batı Anadolu'ya teşvik eden faktörlerin başında geliyor olmalıdır. Batı Anadolu'nun coğrafi ve jeolojik yapısı ele alındığında, Kereste ihtiyacını karşılayacak ormanların dağılımı, maden kaynaklarının bolluğu, Mikenlerin bölgeye olan ilgisini tetiklemiş olmalıdır.

Mikenlerin Batı Anadolu'nun verimli topraklarını farkında olduklarından da söz etmek mümkündür. Mikenlerin en önemli ekonomik girdisini oluşturan zeytinyağı üretiminin ham maddesi olan zeytin ağaçlarının Batı Anadolu kıyıları

boyunca zengin bir yayılım göstermesi söz konusu etkinliklerin sebepleri arasında değerlendirilmelidir. Özellikle önemli bir Miken yerleşimi olan Miletos'un etrafı bugün dahi zeytinliklerle çevrelenmektedir. Yine Antik Çağ'da Hermos olarak adlandırılan Gediz nehrinin suladığı Menemen ovası, birçok tarım ürününün yetişebileceği verimli topraklara ve kaliteli üzüm bağlarına sahiptir.

Mikenlerin Batı Anadolu topraklarına olan ilgisinin altında yatan sebeplerden diğer önemli neden ise insan kaynaklarıdır. Miken saraylarında ele geçen tabletlerde Batı Anadolu yer isimleri -yani geldikleri topraklar- ile tanımlanan kadın işçilerden söz edilmektedir. Örneğin Batı Anadolu'dan getirilip Miken saraylarında çalışan kadınlar içerisinde, *mi-ra-ti-ja* (Miletos), *ze-pu-ra* (Halikarnassos), *ki-ni-di-ja* (Knidos), *ra-mi-ni-ja* (Lemnos), *ki-si-wi-ja* (Chios), *a-64-ja* (Asia/Lydia) bulunmaktadır. (Chadwick, 2001: 78-83)

Pylos'ta ele geçen tabletlerden biri M.Ö. 13 yüzyılda Miletos'tan getirtilen kadınların tekstil alanında çalıştırdıklarını göstermektedir. (Chadwick, 2001: 78-83; Yasur-Landau, 2010: 39-40) Miletos dışında Müsgebi gibi yoğun Miken varlığının gözlemlendiği bir mezarlığa yakın olan Halikarnassos (Bodrum) ve Knidos'tan da işçi sağlanmaktadır.⁴ Bu durum, Miken varlığının yoğun olduğu noktaların bir bakıma insan ticareti için kullanıldığının bir göstergesi olarak dahi yorumlanabilir.

Linear B tabletleri yolu ile öğrenilen Batı Anadolu kökenli insanların Miken saraylarında istihdamının yanında Hitit belgeleri de Anadolu'dan Kıta Yunanistan'a götürülen insanlardan söz etmektedir. Bilindiği üzere III. Hattuşili olduğu tahmin edilen Hitit kralı tarafından Ahhiyawa kralına yazılan Tawagalawa mektubunda önceleri yüksek rütbeli bir kişi olan Piyamaradus'un korsan faaliyetlerinde bulunup yağmacılık yaptığı ve Hitit devletine bağlı bir vasal olan Lukka ülkesine saldırılar düzenlediğine değinilmektedir. Bununla birlikte mektupta Lukka ülkelerinden gelen 7000 kişinin Ahhiyawa'ya yerleştirildikleri bilinmektedir. (Bryce, 2010: 87) Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Lukka ülkesinden Ahhiyawa'ya götürülenler iki gruptur. Gönüllü olarak gidenler ve zorla kaçırılanlar. (Nikoloudis, 2007: 49; Bryce, 1992: 126; 2010: 81) Buradan çıkarılacak sonuçlardan biri Tawagalawa mektubunun bir bakıma Linear B tabletlerinde sözü edilen Batı Anadolu Miken saray işçilerini teyit ettiği'dir.

II. Muvatalli dönemine tarihlenen Manapa Tarhunta Mektubu da benzer bilgiler vermektedir. Wiluşa'ya bir saldırı düzenleyen Piyamaradus'un Seha ülkesi kralı Manapa Tarhunta'yı yendikten sonra Lazpa'ya saldırdığı ve buradan birçok zanaatkarı beraberinde götürerek Millawanda kentinin yöneticisi Atpa'ya teslim ettiği bilinmektedir. (Niemeier, 1999: 151; Beckman *et al.* 2011: 144)

⁴ Müsgebi için; Boysal, 1969: 3-28; Özgünel, 1983: 732-734; 1987: 536-543; 1996.

Hitit ve Miken Etkinliklerinin Batı Anadolu Kültürüne Etkileri:

Batı Anadolu'da Hitit kültürünün etkileri ile mimaride karşılaşmaktadır. Miletos kentinin III. yapı evresinde ele geçen kazamat duvarların (Niemeier, 1998: 38-39) Boğazköy ana kent duvarlarında görülen çift kazamatlar (Macqueen, 2001: 72) gibi Hitit mimarisini karakterize ettiği görülmektedir. Bunun dışında Miletos-Değirmentepe'deki oda mezarlarda Hitit kılıçları ele geçmiştir. (Niemeier, 1998: 39; 1999: 153-154)

Mikenlerin Batı Anadolu'yu kültürel bakımdan etkilediklerinin en önemli kanıtı ise yöresel gelenekteki mezarlardaki uygulamalardır. Pithos mezarlar içerisine ele geçen ve Miken geleneğini yansıtan mezar hediyelerinin geniş bir yayılım gösterdiği görülmektedir. Pitane'de yerel geleneğe bağlı olarak pithos mezarın içerisinde Miken üzengi kulplu kap ele geçerken; (Mee, 1978: 143; Özgünel, 1983: 705-707; 1987: 540; Akyurt, 1998: 19) Hermos vadisi'ndeki Panaztepe'de birçok pithos mezarın içerisinde ithal ve yerel üretim Miken seramiğinin ele geçtiği görülmektedir. (Günel, 1999: 79-81) Manisa-Çerkes Sultaniye'de benzer bir gömü içerisinde Miken amphorası ele geçmiştir. (Özgünel, 1983: 705-706, 738-739; Akyurt, 1998: 20) Tire-Ahmetler Halkaköy'deki bir pithos gömü ile birlikte Miken pyxisi (Özgünel, 1987: 541; Akyurt, 1998: 28) ele geçtiği görülürken, Burdur-Yarışlı Gölü ve Dereköy Miken seramik buluntuları da pithos mezarlarda ele geçmiştir. (Özgünel, 1983: 740-743; 1987: 542) Bir başka örnek ise Kayseri yakınlarındaki Fıraktin yerleşmesindedir. Burada ele geçen Miken koku kabı da yöresel gelenekteki bir mezardandır. (Özgünel, 1983: 542)

Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Beşiktepe'deki oda mezarlardan birinde gri minyas krateri içerisine uygulanmış kremasyon gömü ile ilişkili olarak çoğu Miken formunda kylix ve çanakların ele geçmesi ile (Basedow, 2002: 469) Panaztepe'deki inhumasyon ve kremasyon uygulanmış tholos mezarlar (Akyurt, 1998: 22; Erkanal, 2008: 73-74) içerisinde mezar buluntusu olarak ithal-yerel Miken seramiğinin yanı sıra yöresel kapların (Akyurt, 1998: 23) bulunması gerek Beşiktepe gerekse Panaztepe mezarlık alanındaki gömü uygulamalarında Miken ve Batı Anadolu geleneğinin bir arada kullanıldığını, uyarlandığını ve bir arada benimsendiğinin izlerini vermektedir.

Miletos/Millawanda'da gömü geleneğinden, konut mimarisine, yazısından, mutfak kaplarına kadar Miken varlığı ile karşılaşılıyor olması ise önceden de belirtildiği gibi Miken halkının belli bir dönem boyunca yerleşmede yaşadığının önemli bir göstergesidir. (Niemeier, 1998, 1999, 2005, 2007) Miletos kentinde yaşamış olan Miken göçmenlerin varlığı sonucunda muhtemelen; Herodotos'un (I. 146) Ionların bir kısmının eşlerini koloniye getirmeyip Miletoslu kadınlar ile evlendiklerini belirtmesi gibi, Mikenlerin de yerel halklar ile evlilikler gerçekleştirdiği ve dostça

ilişkiler kurularak, kültürel bakımdan birbirlerinden etkilendikleri sonucuna varabiliriz.⁵

SONUÇ

Hititler ve Mikenlerin Batı Anadolu'ya olan ilgilerinin altında benzer sebepler yatmasına rağmen ilişkileri irdelendiğinde sonuçların farklı olarak yansıdığı görülmektedir. Hititler gerçekleştirdikleri seferlerle bölgeye askeri bakımdan belli dönemler içerisinde hakim olmalarına karşın, Miletos'taki kazamatlı sur duvarı ve bazı Hitit kökenli olabileceği belirtilen buluntuları hariç tutarsak kültürel anlamda güçlü bir Hitit varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir. Miken seramiğinin ise GH II evresinden beri Batı Anadolu'da yerel olarak üretildiği, yerel geleneği temsil eden pithos mezarlar içerisinde Miken seramiğinin ele geçtiğinin görülmesi, yerel halkın Miken kültürünü benimsemesi ve bu kültüre öykünmesi olarak yorumlanabilecek bir olgudur. Kuşkusuz Miken geleneğinin Hitit'e göre bir albenisi bulunuyor olmalıdır. Georgiadis'e göre Hitit gömü geleneğinin sadeliği, sosyal ve siyasi bir statüyü yansıtmaması karşısında Miken gömü geleneğinin kimlik, kültür ve statüyü belli eden yapısı, yerel elitlerin de Miken unsurlarını kullanmalarının sebebini açıklamaktaydı. (Georgiadis, 2009: 31)

Boysal söz konusu durumu temelde Hititler ve Mikenlerin Batı Anadolu'ya olan farklı bakış açıları ile açıklamaktadır. Hitit kralları Batı Anadolu'ya vergi ve vasallık konuları nedeniyle seferler düzenleyip, ülkelerine geri dönerlerken, Mikenler ise Kıta Yunanistan ve adalardan göç ve ticaret amaçlı bölgeye gelmekteydiler. (Boysal, 1971: 70)

Yereller tarafından Miken gömü geleneklerinin benimsenmesinde kuşkusuz ticaretin önemi büyüktür. Birbirine yabancı topluluklar ya da gruplar arasında ticari ilişkilerin gerçekleşebilmesi için öncelikle tarafların birbirlerine güvenebilmeleri ve birbirlerini tanımaları gerekmektedir. İnsanın doğası bakımından Tunç Çağı'nda da durum farksız olmamalıdır. Batı Anadolu'yu Hitit tüccarları yerine Hitit ordusu ziyaret ederken diğer taraftan Miken tüccarları, Minoslular'dan kazanmış oldukları edimler ile Batı Anadolu kıyı kentleri ile ticari ilişkiler kurmakta ve bu ilişkilerin sonucunda da Kıta Yunanistan'daki kültürel özelliklerini yerel halka tanıtmaktaydılar. Ticaretin birinci koşulu olan güvenin Miken tüccarları tarafından Batı Anadolu'lulara aşılmasının devamında karşılıklı olarak ilişkiler sürmüş ve de böylece ticaret ile bölgeye gelen Miken kültürü kanıksanmış ve yerel unsurlar içerisinde de kabul görmüş olmalıydı.

⁵ Keza, Prof. Dr. H. Erkanal ve T. Özkan, Bakla Tepe'deki oda mezar ve içerisindeki mezar eşyalarına dayanarak Mikenlerin yerel halk ile bir arada yaşamış olabileceklerini belirtmektedirler. Erkanal-Özkan, 1998: 405.

Diplomatik ilişkilerde de Mikenlerin Hititlere nazaran daha iyi ilişkiler kurmuş oldukları anlaşılmaktadır. Hitit belgelerinde Ahhiyawa, Arzawa ülkelerini kışkırtan, gizliden destekleyen bir güç olarak tanımlanmaktadır. Arzawa kralının da başının sıkıştığında kaçtığı topraklar muhtemelen Ahhiyawa'ya ait adalardır. Mikenler Batı Anadolu'nun yer altı ve yer üstü kaynaklarını hedef alarak Kıta Yunanistan'daki krallıkları için kullanma amacı güderlerken dahi yerel halkla ve yöneticilerle düşmanca ilişkiye girmedikleri, Hititlere göre daha barışçı bir politika yürüttükleri anlaşılmaktadır. Mikenler, Hititler gibi Batı Anadolu'nun insan kaynaklarından faydalanmalarına rağmen, Lukka örneğinde olduğu gibi zorla alıkoyulanların yanı sıra belgelerde Mikenlere gönüllü olarak sığınan halk gruplarından da söz edilmektedir. Hitit belgelerinin objektifliğini de sorguladığımızda belki de Ahhiyawa'ya gitmek için Piyamaradus'a sığınan Batı Anadolu'lar belgede belirtilen sayılardan çok daha fazladır.

Boysal'ın belirtmiş olduğu gibi göç faktörünün Hitit'e kıyasla Miken kültürünün benimsenmesinde önemli bir rol oynadığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Miletos'taki yerleşik Miken halkının varlığını göz önüne aldığımızda yerel halk ile yapılan evliliklerin Miken-Anadolu kültürünün etkileşimine katkı sağladığı önerilebilir. Diğer taraftan Ahhiyawa/Miken ülkesi ile yakın ilişki içerisinde bulunan Piyamaradus ve Atpa gibi yerel aristokratların Mikenlere ait kültürel unsurların Batı Anadolu'ya yayılımında ve benimsenmesinde etkin olduklarını söylemek mümkündür.

Arzawa halklarının gözünden bakmaya çalıştığımızda ise Hititler topraklarına saldırıp, mallarına el koyan ve insanlarını zorla alıp uzak diyarlara götüren, onları köleleştiren zorba bir güç olarak görünüyor olmalıdır. Tuthaliya'nın Assuwa seferinin ve II. Murşili'nin Arzawa seferinin ortak sonuçlarında bir tanesi kuşkusuz Batı Anadolu halkının çekmiş olduğu acıların tarif edilemez olduğudur. Halklar zorla iskana zorlanmış, geride kalanların ise geçim kaynakları elinden alınarak açlığa terk edilmişlerdir. Sonuç olarak söyleyeceğimiz son söz ise Hititler ve Mikenlerin Batı Anadolu'ya yönelik izlemiş oldukları siyasetin kültürel bakımdan farklı sonuçlar doğurmuş olduğudur.

KAYNAKÇA

- AKYURT, M. M.Ö. 2. *Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara, 1998, Türk Tarih Kurumu.
- AYKURT, A. "Late Bronze Age Pottery From Çeşme Bağlararası", *OLBA XVIII*, 2010, 1-63.
- ALP, S. "Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı", *Belleten* 13/50, 1949, 245-270.

- BAMMER, A. "A Peripteros of the Geometric Period in the Artemision of Ephesus", AS 40, 1990, 137-160.
- BASEDOW, M. "Cemetery and Ideology in the West Anatolian Coastal Region", Mauer Schau I: Festschrift für Manfred Korfmann, ed. R. Aslan, S. Blum, G. Kastl, F. Schweizer and D. Thumn, Remshalden-Grunbach, 2002, 469-474.
- BECKMAN, G. – BRYCE, T. – CLINE, E. *The Ahhiyawa Texts*, 2011, Atlanta.
- BENTER, M. "Milas'taki Pilavtepe Miken oda mezarı", T.T.K., Belleten LXXIV, 2010, 343-354.
- BENZI, M. "Mycenaeans at Iasos? A Reassessment of Doro Levi's Excavations", In: Laffineur, R. and Greco, E. (eds.) *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean: Proceedings of the 10th International Aegean Conference. Athens, Italian School of Archaeology, 14–18 April 2004*. Liège, 2005, 205-216.
- BOYSAL, Y. *Katalog Der Vasen im Museum in Bodrum I, Mykenisch-Protogeometrisch*, Ankara, 1969, Türk Tarih Kurumu.
- BOYSAL, Y. "Batı Anadolu'da Son Araştırmalar Ahhiyava Sorunu", Anadolu XV, 1971, 63-72.
- BRYCE, T. "The Nature of Mycenaean Involvement in Western Anatolia", *Historia* 38, 1989, 1–21.
- BRYCE, T. "Lukka Revisited", JNES 51, 1992, 121-130.
- BRYCE, T. *The Kingdom of the Hittites*, 1998, Oxford.
- BRYCE, T. Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, Çev. M. Günay, İstanbul, 2003, Dost Yayınları.
- BRYCE, T. "Tarih", *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı*, der. H. C. Melchert, İstanbul, Kalkedon, 2010, 41-119.
- CHADWICK, J. *The Mycenaean World*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2001.
- CLINE, E. *Sailing the Wine-Dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, Oxford, 1994.
- COOK, J. "Archaeology in Greece 1951", JHS 72, 1952, 92-112.
- ERKANAL, A. "The Late Bronze Age Cemeteries of Panaztepe", *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar*, ed. A. Erkanal-Öktü, S. Günel ve U. Deniz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2008, 69-90.
- ERKANAL, H. – ÖZKAN, T. "1996 Baklatepe Kazıları", 19. Kazı Sonuçları Toplantısı I, 1998, 399-425.

- ERSOY, Y. "Finds from Menemen/Panaztepe in the Manisa Museum", *Annual of the British School at Athens* 83, 1988, 55-82.
- GEORGIADIS, M. "The East Aegean-Western Anatolia in the Late Bronze Age III: what do the tombs tell us about memory, tradition and identity?", *The Past in the Past: The Significance of Memory and Tradition in the Transmission of Culture*, Ed. Mercurios Georgiadis, Chrysanthi Gallou, British Archaeological Reports, 2009, 28-42.
- GÜLTEKİN, H. – BARAN, M. "Selçuk Tepesinde Bulunan Miken Mezarı", *TAD* 13/2, 1964, 122-133.
- GÜNEL, S. *Panaztepe II: M.Ö. 2. Bine Tarihlendirilen Panaztepe Seramiğinin Batı Anadolu ve Ege Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi*, Ankara, 1999.
- GÜNEL, S. "Mycenaean Cultural Impact on the Çine (Marsyas) Plain, Southwest Anatolia: the Evidence from Çine-Tepecik", *AS* 60, 2010, 25-49.
- GÜTERBOCK, H. "The Hittites and the Aegean World: Part 1. The Ahhiyawa Problem Reconsidered", *AJA* 87, 1983, 133-138.
- HAWKINS, J.D. "Tarkasnawa King of Mira, "Tarkondemos," Bogazkoy Sealings and Karabel", *AS* 48, 1998, 1-31.
- HERODOTOS, *Tarih*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2006.
- HOFFNER, H. A. *The Laws of the Hittites*, Leiden, 1997.
- HOUWINK TEN CATE, P.H.J. "Anatolian Evidence for Relations with the West in the Bronze Age", *Crossland and Birchall*, 1973, 141-158.
- HUXLEY, G.L. *Achaeans and Hittites*, Oxford, 1960.
- IMPARATI, F. *Hitit Yasaları*, Ankara, 1992.
- KARAUĞUZ, G. *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya, 2002.
- MACQUEEN, J.G. *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Ankara, 2001.
- MEE, C. "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the second millenium b.c.", *Anatolian Studies* 28, 1978, 121-156.
- MEE, C. "Anatolia and the Aegean in the Late Bronze Age", Cline and Harris-Cline (eds.), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, 1998, 137-146.
- MERİÇ, R. "Metropolis Yakınındaki Hitit Çağdaşı bir Arzava Kenti", *İzmir Kent Kültürü Dergisi (Journal of City Culture, Special Issue on Archaeology)*, İzmir, 2001, 230-234.
- MOUNTJOY, P. "Local Mycenaean Pottery at Troia" *Studia Troica* 7, 1997, 259-267.

- MOUNTJOY, P. "The East Aegean–West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaeans and the Kingdom of Ahhiyawa", *Anatolian Studies* 48, 1998, 33-67.
- MOUNTJOY, P. "The Destruction of Troia VIh", *Studia Troica* 9, 1999, 253–293.
- MOUNTJOY, P. "Mycenaean Pictorial Pottery from Anatolia in the Transitional LH IIIB2-LH IIIC Early and The LH IIIC Phases", *Pictorial pursuits, Figurative painting on Mycenaean and Geometric pottery, papers from two seminars at the Swedish Institute at Athens in 1999 and 2001* edited by Eva Rystedt and Berit Wells, Stockholm, 2006, 107-121.
- MYLONAS, G. E. *Mycenae and the Mycenaean Age*, Princeton University Press, 1966.
- NIEMEIER, W.D. "The Mycenaeans in western Anatolia and the problem of the origins of the Sea Peoples", *Mediterranean Peoples in Transition: Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE: In Honor of Professor Trude Dothan*, ed. S. Gitin, A. Mazar, E. Stern, Jerusalem, 1998, 17-65.
- NIEMEIER, W.D. "Mycenaeans and Hittites in War in Western Anatolia", *Polemos: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du bronze, Actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14-17 avril 1998*, ed. R. Laffineur, *Aegeum* 19, Liège and Austin, 1999, 141-154.
- NIEMEIER, W.D. "The Minoans and Mycenaeans in Western Asia Minor: Settlement, Emporia or Acculturation", *Emporia: Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean: Proceedings of the 10th International Aegean Conference. Athens, Italian School of Archaeology, 14–18 April 2004*, ed. R. Laffineur, E. Greco, Liege, 2005, 199-204.
- NIEMEIER, W.D. "Milet von den Anfängen menschlicher Besiedlung bis zur Ionischen Wanderung", J. Cobet, V. von Graeve, W.-D. Niemeier, K. Zimmermann (Hrsg.), *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme, Milesische Forschungen* 5, Berlin, 2007, 3-19.
- NIKOLOUDIS, S. "Multiculturalism in the Mycenaean World", *Anatolian Interfaces Hittites, Greeks and Their Neighbours*, ed. Collins – Bachvarova – Rutherford, Oxbow books, 2007.
- ÖZGÜNEL, C. "Batı Anadolu ve içerlerinde Miken etkileri", *Bellekten* 47, 1983, 697-743.
- ÖZGÜNEL, C. "Selçuk Arkeoloji Müzesinde saklanan Miken Pyxisi ve düşündürdükleri", *Bellekten* 51, 1987, 535-547.
- ÖZGÜNEL, C. *Mykenische Keramik in Anatolien*, Asia Minor Studien Band 23, Bonn, 1996.

-
- ÖZGÜNEL, C. "Urla-Liman Tepe (Klazomenai) Kazılarında Gün Işığında Çıkarılan Miken Seramiğine Bakış", Hayat Erkanal'a Armagan. Kùltürlerin Yansıması / Studies in Honor of Hayat Erkanal. Cultural Reflections, İstanbul, 2006, 594-601.
- ÖZKAN, T. – ERKANAL, H. Tahtalı Barajı Kurtarma Kazısı, İzmir, 1999.
- ÖZYİĞİT, Ö. "2003 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları." 26. Kazı Sonuçları Toplantısı II, 2005, 43-50.
- SCHIERING, W. "Milet: Eine Erweiterung der Grabung östlich des Athena-Tempels", İstanbuler Mitteilungen 29, 77-108.
- ŞAHİN, N., TAŞTEMUR, E., KARAMAN, D., DALLIK, G., DOĞAN, E., TARI, D., "Klaros, 2008", 31. Kazı Sonuçları Toplantısı III, 2009, 247-260.
- ŞAHİN, N. "Klaros, 2010", 32. Kazı Sonuçları Toplantısı II, 2010, 151-163.
- TAYLOR, L.W. The Mycenaeans, Revised edition, London, 1995.
- ÜNAL, A. Hititler devrinde Anadolu, Kitap 2, İstanbul, 2003.
- YAKAR, J. *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi, Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo - Ekonomik Yapısı*, İstanbul, Homer Kitabevi, 2007.
- YASUR-LANDAU, A. *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Bronze Age*, Cambridge University Press, United Kingdom, 2010.